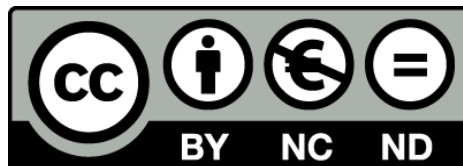

La Terracota como elemento ornamental en la arquitectura de Barcelona. Técnicas de fabricación, conservación y restauración

Salvador García Fortes

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 3.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 3.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0. Spain License.**

DEPARTAMENT DE PINTURA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

PROGRAMA DE DOCTORAT,
LA MIRADA GENERADORA DE PENSAMENT PLÀSTIC

BIENNI,

1995-1997

PER OPTAR AL TÍTOL DE,

DOCTOR EN BELLES ARTS

TÍTOL DE LA TESI,

**LA TERRACOTA COMO ELEMENTO ORNAMENTAL EN LA
ARQUITECTURA DE BARCELONA.
TÉCNICAS DE FABRICACIÓN, CONSERVACIÓN Y
RESTAURACIÓN**

DOCTORAND,

SALVADOR GARCÍA FORTES

LECTURA DE TESI,

10 DE MAIG DE 2001

DIRECTORES DE LA TESI,

DRA. NÚRIA FLOS i TRAVIESO i DRA. MERCÈ VIDAL i JANSÀ

VII BIBLIOGRAFÍA

- ACCARDO, Giorgio y VIGLIANO, Giuseppina, *Strumenti e materiali del restauro*. Edizioni Kappa, Roma, 1989.
- AINAUD, Juan, GUDIOL, José, VERRIÉ, F.P., *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Diego Velázquez, Madrid, 1947.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Les construccions escolars de Barcelona*. Tallers Henrich i Cia., Barcelona, 1922, 2ª edició.
- *Anàlisi tècnica i funcional del patrimoni immobiliari municipal. El Raval*. Institut de Tecnologia de la Construcció de Catalunya. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1983. Vol. I y II.
  - *Inicis de la urbanística municipal de Barcelona. Mostra dels fons municipals de plans i projectes d'urbanisme 1750-1930*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1985.
  - *Barcelona: Anàlisi i història del règim municipal*. Ajuntament de Barcelona, Comissió de la Carta Municipal, Barcelona, 1987.
  - *Ordenança sobre protecció del patrimoni arquitectònic històrico-artístic de la ciutat de Barcelona de febrer de 1979*. Ordenances i Reglaments, regidoria d'Edicions i Publicacions, Barcelona, 1993.
  - *Ordenança dels usos del paisatge urbà de la ciutat de Barcelona de març de 1999*. Gasetta Municipal de Barcelona, núm. 5, extraordinari, del 15 de febrer de 2000.
- ALBERCH, Ramon (dir.), *Els barris de Barcelona. Ciutat vella i Exemple*. Enciclopèdia Catalana, Ajuntament de Barcelona, Figueras, 1997. Vol. I.
- ALBERTÍ, S., "Els orígens gremials dels ceramistes de Barcelona" en el *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, (Barcelona), abril-juny de 1998, núm. 37, pàgs. 32-35.
- Álbum artístico... de la Gran fábrica de los Señores Antonés y Compañía*. Establecimiento tipográfico de Miguel Blanxart, San Gervasio (Barcelona), 1863.
- ALCOLEA GIL, Santiago, "Espanya, Portugal, França, Països Baixos i Anglaterra en Renaixement i Manierisme" en *Història Universal de l'Art*. Editorial Planeta, Barcelona, 1990. Vol. I, pàgs. 220-350.
- ALCOLEA GIL, Santiago y ALCOLEA BLANCH, Santiago, *Escultura catalana del segle XIX, del Neoclassicisme al Realisme*. Fundació Caixa de Catalunya, Llotja de Mar, Barcelona, del 2 al 23 de novembre de 1989.
- ALIBERCH, Ramón, *Un siglo de Barcelona*. Editorial Freixenet, Barcelona, 1944.
- ÁLVAREZ DEL BUERGO, Mónica y GONZÁLEZ LIMÓN, Teresa, *Restauración de edificios monumentales*. Centro de Estudios y Experimentación de Obras Públicas, Madrid, 1994.
- ARRANZ, Manuel, "La construcció: un sector al marge de la revolució industrial?" en *Finestrelles* (Barcelona), 1990, núm. 2, pàgs. 146-153.

- ARROYO i CASALS, Pau, GAMARRA CAMPUZANO, Agustí y GARCIA MULERO, María José, "Conservació i restauració de la portada monumental de l'església arxipestral de Sant Salvador del Vendrell" en *VII Reunió Tècnica de Conservació i Restauració de Catalunya*, Museu d'Història de Catalunya, 22 i 23 d'octubre de 1999. Grup Tècnic, Associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya, Barcelona, 2000. Págs. 157-180.
- ARROYO, Carlos y GARRIDO, Francisco José, *Libro de estilo universitario*. Editorial Acento, Madrid, 1997.
- BAGLIONI, P., DEI, L., PIQUÉ, G. y FERRONI, E., "New autogenous lime-base grouts used in the conservation of lime-based wall paintings" en *Studies in conservation*, (Londres), 1997, núm. 42, págs. 43-54.
- BALAGUER, Victor, *Las calles de Barcelona*. Salvador Monero, Barcelona, 1865-66. Edición facsímil, Editorial Dossat, Madrid, 1987. Vol. I y II.
- BALDINI, Umberto, *Teoría del Restauo e unità di metodologia*. Nardini Editore, Florència, 1991, quinta edición. Vol. I y II.
- BANDINI, Giovanna, "Sul restauro di tre lastre di sima fittili di età augustea: Rapporto preliminare" en VACCARI, Maria Grazia (Coord.), *La scultura in terracotta. Tecniche e conservazione*. Opificio delle Pietre Dure e Laboratori di Restauro di Firenze, Firenze, 1996. Páginas 255-263.
- BAREY, André, Barcelona, *de la Ciutat pre-industrial al fenomen modernista*. La Gaya Ciència S.A., Barcelona, 1980.
- BASSEGODA, B., *Glosario de dos mil voces usuales en la técnica edificatoria con las respectivas definición, etimología, sinonimia y equivalencia en alemán, catalán francés e italiano*. Barcelona, Gustavo Gili, 1972.
- BEATTY, B. y WARE, D., *Diccionario Manual Ilustrado de arquitectura*. Editorial G. Gili, Barcelona, 1985.
- BECK, James y DALEY, Michael, *La restauración de obras de arte. Negocio, cultura, controversia y escándalo*. Ediciones del Serbal, Barcelona, 1997.
- BENET, Rafael, "L'art neoclàssic i romàntic, L'escultura" en *l'Art català*. Editorial Aymà, Barcelona, 1958. Vol. II, págs. 225-260.
- BERDUCOU, M., *La conservation en archeologie*. Editorial Masson, París, 1990.
- "La céramique et le verre" en *Conservation des sites et du mobilier archéologiques. Principes et méthodes*. Études et documents sur le patrimoine culturel, Unesco, París, 1987.
- BERGÓS, Joan, *L'art neoclàssic i romàntic, L'arquitectura*, en *l'Art català*. Editorial Aymà, Barcelona, 1958. Vol. II, págs. 189-224.
- BOHIGAS, Oriol, *Barcelona entre el Pla Cerdà i el barraquisme*. Edicions 62, Barcelona, 1963.
- *Reseña y Catálogo de la arquitectura modernista*. Editorial Lúmen, Barcelona, 1983. Vol. I y II.
- BOJ, Stella, "Scultura in terracotta: Appunti di Laboratorio" en VACCARI, Maria Grazia (Coord.), *La scultura in terracotta. Tecniche e conservazione*. Opificio delle Pietre Dure e Laboratori di Restauro di Firenze, Firenze, 1996. Páginas 264-271.
- Boletín Enciclopédico de Nobles Artes* (Barcelona), del IV-1846 a III-1847.

- BONET CORREA, Antonio, *Historia de las artes aplicadas e industriales en España*. Manuales Cátedra, Madrid, 1982.
- BONET CORREA, Antonio (dir.), *Bibliografía de arquitectura, ingeniería y urbanismo en España, 1498-1880*. Turner libros, Madrid, 1984. Vol I y II.
- BOVER, Andreu, *Arquitectura i ceràmica*. Col·legi d'arquitectes de Catalunya, demarcació de Girona, Girona, 1990.
- *La ceràmica*. Quadern de la Revista de Girona, Diputació de Girona, Girona, 1993.
- BRANDI, Cesare, *Teoría de la restauración*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- BRU, E., MATEO, J.L., "Breve cronología de la arquitectura escolar, 1900-1936" en *Cuadernos de Arquitectura escolar y Urbanismo*, (Barcelona), mayo-junio 1972, núm. 89, págs. 28 y 29.
- BRUS, Jiri y KOTLIK, Petr, "Consolidation of stone by mixtures of alkylsilane and acrylic polymer" en *Studies in Conservation*, (Londres), 1996, Vol. 41, págs. 109-119.
- BURGUÈS, Marià, *Estudis de terrissa catalana*, Llibreria Sallarès, Sabadell, 1925.
- CALVO, Ana, *Conservación y restauración. Materiales, técnicas y procedimientos. De la A a la Z*. Ediciones del Serbal, Barcelona, 1997.
- CAÑELLAS, Cèlia y TORAN, Rosa, "Una nueva escuela pública para la normalización cultural" en *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, (Barcelona), marzo 1976, núm. 113, págs. 35-41.
- Capitanía General de Cataluña*, Estado Mayor de la Capitanía General de la 4ª Región Militar, Barcelona, 1981.
- CAPITEL, Antón, *metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*. Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- CARBONELL DE MASY, Manuel, *Conservación y restauración de monumentos*. Vanguard Gràfic, Sant Adrià de Besòs (Barcelona), 1993.
- CASANOVAS, M. Antonia, *La Ceràmica catalana*. Col·lecció Coneguem Catalunya, núm 4. La Llar del Llibre/Els llibres de la Frontera, Barcelona, 1984.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís, "El Pla de Barcelona. El territori i el marc natural" en *Història de Barcelona, La Ciutat Antiga*. Ajuntament de Barcelona, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1991.
- CASASSAS YMBERT, Jordi, *L'Ateneu Barcelonès: dels seus orígens als nostres dies*. Edicions La Magrana, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1986.
- Catàleg de Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*. Edició a cura del Servei de Protecció del Patrimoni Monumental. Direcció de Josep Emili Hernández-Cros, Arquitecte Cap del Servei. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1986.
- Centro de Productos Cerámicos Tarrés Maciá y Ca*. Henric y Cia, Barcelona, 1892.
- CESCHI, C., *Teoria e Storia del Restauro*. Editorial Mario Bulzoni, Roma, 1970.
- CIRICI PELLICER, A., "La decoración ochocentista catalana en barro cocido" en *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, (Barcelona), abril 1944, Vol. II-2, págs. 39-64.
- *El arte modernista catalán*. Ed. Aymà, Barcelona, 1951.
- "La plàstica noucentista" en *Serra d'Or* (Barcelona), agost 1964, pág. 24.

- "Les arts a l'Exposició del 29" en *Serra d'Or*, (Barcelona), abril 1979, núm. 235, págs. 47, 50-54, 239 y 242-246.
- COOPER, Martin, (ed.), *Laser Cleaning in conservation*. Butterworth-Heinemann, Oxford, 1998.
- CORREDOR-MATHEOS, José, y GUMÍ, Jordi, *Cerámica popular catalana*. Edicions 62, Barcelona, 1978.
- CORREDOR-MATHEOS, Josep y MONTANER, Josep Maria, *Arquitectura Industrial a Catalunya, del 1732 al 1929*. Caixa de Barcelona, Barcelona, 1984.
- COSTA i PALLEJÀ, Jaume R. y ARROYO i CASALS, Pau, "La restauració de l'arc romà de Berà" en las actas de *la VI Reunió Tècnica de Conservació i Restauració de Catalunya*, la Farga de l'Hospitalet, 21 i 22 de novembre de 1997. Grup Tècnic, Associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya, Barcelona, 1998. Págs. 107-118.
- Diario de Barcelona*, (Barcelona), IX-1850.
- DURÁN, S., *La ornamentación: de la revolución industrial a nuestros días*. Alianza Editorial, Madrid, 1991.
- DURAN y SANPERE, A, *El Barrio Gótico de Barcelona*. Editorial Aymà, Barcelona, 1952.
- *Barcelona i la seva història, I: La formació de una gran ciutat*. Editorial Curial, Barcelona, 1972.
- ECCO, "El Conservador-Restaurador: La professió i Codi d'Ètica" Brussel·les, juny de 1993, en el *Full Informatiu, Butlletí de Conservació-Restauració del Grup Tècnic, associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya*, (Barcelona), juny de 1997, núm. 21. Págs. 14-16. Traducció de NUALART TORROJA, Anna.
- "Summit Europeu, Document de Pavia" en el *Full Informatiu, Butlletí de Conservació-Restauració del Grup Tècnic, associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya*, (Barcelona), març de 1998, núm. 24, pág. 4. Traducció de GARCÍA FORTES, Salvador.
- ECRA, SCP. Especialistes en Conservació-Restauració Arqueològica, "Arrencament, trasllat a un nou suport i reinstal·lació d'un mosaic paleocristià" en las actas de *la VII Reunió Tècnica de Conservació i Restauració de Catalunya*, Museu d'Història de Catalunya, 22 i 23 d'octubre de 1999. Grup Tècnic, Associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya, Barcelona, 2000. Págs. 87 a 100.
- El Bien Público*, (Barcelona), de III a XII de 1849.
- El Fomento*, (Barcelona), de I-1846 a XII-1849.
- El Sol*, (Barcelona), de I-1850 a VII-1852.
- ELIAS, Feliu, *L'escultura catalana moderna*. Editorial Barcino, Barcelona, 1926. Vol. I y II.
- ESPUGA BELLAFONT, Jaume, (ed.), *Arrebossats i estucats. Teoria i pràctica*. Quaderns d'Arquitectura, Núm. 24. Edicions UPC, Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona, 1997.
- Exposición Internacional de Barcelona, 1929*. Catálogo oficial. Imprenta Joaquín Horta, Barcelona, 1929.

- FABRÉ, Jaume y HUERTAS, Josep M^a, *Tots els Barris de Barcelona*. Barcelona. Edicions 62, 1976-1977. 7 vols.
- *La construcció d'una ciutat*. Plaza y Janés, Barcelona, 1989.
- FABRÉ, Jaume, HUERTAS, Josep M^a i BOHIGAS, Pere, *Monuments de Barcelona*. L'Avenç, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1984.
- FABRÉ, Jaume, HUERTAS, Josep M^a y TATJER, Mercè, *Descubrir Ciutat Vella: 14 itinerarios urbanos*. Promoció Ciutat Vella, Barcelona, 1990.
- FABBRI, Bruno y RAVANELLI GUIDOTTI, Carmen, *Il restauro della ceramica*. Nardini Editore, Firenze 1993.
- FABBRI, Bruno, "Processi di lavorazione e rivestimenti ceramici" en VACCARI, Maria Grazia (Coord.), *La scultura in terracotta. Tecniche e conservazione*. Opificio delle Pietre Dure e Laboratori di restauro di Firenze, Firenze, 1996.
- FATÁS, G. BORRÁS G.M., *Diccionario de términos de arte y arqueología*. Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- FERNÁNDEZ, M., HERNÁNDEZ, X., SUÁREZ, A., TATJER, M. y VIDAL, M., *Passat i present de Barcelona: materials per l'estudi del medi urbà*. Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1985.
- FERRER MORALES, Ascensión, *La pintura mural, su soporte, conservación, restauración y las técnicas modernas*. Universidad de Sevilla, Sevilla, 1995.
- FONTBONA, Francesc, "Del Neoclassicisme a la Restauració, 1808-1888" en *Història de l'Art Català*. Edicions 62, Barcelona, 1985. Vol. VII.
- FONTBONA, Francesc y MIRALLES, Francesc, "Del Modernisme al Noucentisme 1888-1917" en *Història de l'Art Català*. Edicions 62, Barcelona, 1983. Vol. VI.
- FORNES GURREA, Manuel, *Utilidad de los estucos y su práctica, Tratado tercero de Observaciones para la Práctica de Edificar*. Valencia, 1841.
- FRANCASTEL, Pierre, *Arte y técnica en los siglos XIX y XX*, Fomento de Cultura Ediciones, Valencia, 1961.
- FREIXA, Mireia, "El protomodernisme a l'arquitectura i les arts plàstiques" en GRAU, Ramon (dir.), *Exposició Universal de Barcelona, Llibre del centenari, 1888-1988*. L'Avenç, Barcelona, 1988, págs. 490-497.
- FULLANA, M., *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Editorial Moll, Mallorca, 1995. 6ª edició.
- GALLARDO, A., "Paseos arqueológicos por Barcelona" en *Barcelona Atracción*, (Barcelona), de IV a X de 1934, núms. 274-280, págs. 104-107, 142-147, 182-186, 213-218, 228-243, 281-286 y 305-312.
- GÁRATE ROJAS, Ignacio, *Artes de la cal*. Ministerio de Cultura I.C.R.B.C., Madrid, 1993.
- GARCÍA FORTES, Salvador y GARCÍA MARTÍNEZ, José Francisco, "Trabajos de conservación-restauración de las pinturas murales de las cámaras funerarias de la pirámide P-26, Dyebe Barkal, Sector 2000, Karima (Sudán)" en *Seminario Internacional sobre Técnicas de consolidación en pintura mural*. Fundación Santa María la Real, Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, 19-21 de agosto de 1998. Págs. 183-197.

- GARCIA-MARTIN, Manuel, *Relleus escultòrics de Barcelona*. Catalana de Gas y Electricidad, S.A., Barcelona, 1983.
- *Estatuària pública de Barcelona*. Catalana de Gas y Electricidad, S.A., Barcelona, 1984. Vol. I
- GENERALITAT DE CATALUNYA, *Legislació sobre patrimoni cultural de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 1995.
- GERTHATJE y otros, *Diccionario ilustrado de la arquitectura contemporánea*. Editorial Gustavo Gili, Barcelona, 1970. 2ª edición.
- GIFREDA, Màrius, "L'Arquitectura en l'Exposició" en *D'Ací i d'allà* (Barcelona), V-1930, núm. 65, pág. 90.
- GIL PÉREZ, Mª Dolores, *Pintura y cerámica como fragmento arquitectónico*. Editorial de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1987.
- GUILLEM MONZONÍS, Claudio y GUILLEM VILLAR, Mª Carmen, *Diccionario cerámico científico-práctico*. Sociedad española de cerámica y vidrio, Valencia, 1987.
- GIPPINI PÉREZ, Enrique, *Contribución al estudio de la composición de las pastas cerámicas*. Instituto Eduardo Torroja, Madrid, 1995.
- GIRALT CASADESUS, R., "Las construcciones escolares en Cataluña" en *La Construcción*, (Barcelona) I- 1918, núm. 19, págs. 6-16.
- GÓMEZ GONZÁLEZ, Mª Luisa, "Materiales y métodos de conservación de obras de arte" en *Examen científico aplicado a la conservación de obras de arte*. Ministerio de Cultura, Instituto de conservación y restauración de bienes culturales, Madrid, 1994. Págs. 117-172.
- GONZÁLEZ-VARAS, Ignacio, *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*. Manuales de Arte Cátedra, Madrid, 1999.
- GRAU, Ramon (dir.), *Exposició Universal de Barcelona, Llibre del centenari, 1888-1988*. L'Avenç, Barcelona, 1988.
- GRISSOM, Carol A., CHAROLA, A. Elena, BOULTON, Ann y MECKLENBURG, Marion F., "Evaluation over time of an ethyl silicate consolidant applied to ancient lime plaster" en *Studies in Conservation*, (Londres), 1999, Vol. 44, págs. 113-120.
- GUÀRDIA i BASSOLS, Manuel, "Estructura urbana" en *Història de Barcelona, la Ciutat Industrial (1837-1897)*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1995, págs. 49-92. Vol. 6.
- GÜELL, Xavier, "L'Arquitectura i els arquitectes modernistes" en *El Modernisme*. Olimpíada Cultural, Lunweg, Barcelona, del 10-X-1990 al 13-I-1991. Vol. I, págs. 303-314.
- HERNÁNDEZ-CROS, J. Emili, MORA i GRAMUNT, Gabriel y POUPLANA, Xavier, *Guía de Arquitectura de Barcelona*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, demarcació de Barcelona, Barcelona, 1989.
- ICOM, "El Conservador-Restaurador: Una definició de la professió" Copenhague, setembre de 1984, en el *Full Informatiu, Butlletí de Conservació-Restauració del Grup Tècnic, associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya*, (Barcelona), març 1997, núm. 20, págs. 14 y 15. Traducción de GARCÍA FORTES, Salvador.

- INFIESTA, José M (coord.), *Modernismo en Cataluña*. Ediciones de Nuevo Arte Thor, Barcelona, 1976.
- IGLESIAS CAMPOS, Manuel, "Eliminación de la costra negra en relieves calcáreos del Pabellón de Quirófanos del Hospital de la Santa Creu i Sant Pau" en las actas de *la VII Reunió Tècnica de Conservació i Restauració de Catalunya*, Museu d'Història de Catalunya, 22 i 23 d'octubre de 1999. Grup Tècnic, Associació professional dels conservadors-restauradors de Catalunya, Barcelona, 2000. Págs. 181-191.
- INSTITUTO EDUARDO TORROJA, *Léxico de la construcción*. Instituto Eduardo Torroja de la construcción y del cemento, Gráficas Torroba, Madrid, 1963.
- JARDÍ, Enric, (dir.), *L'art català contemporani*. Ediciones Proa, Barcelona, 1972.
- *Les arts plàstiques a Catalunya en el segle XIX*. Ed. Moll. Palma de Mallorca, 1973.
- *El noucentisme*. Ediciones Proa, Barcelona, 1980.
- JOU I MIRABENT, David, *L'escultor Pere Jou*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, 1991.
- KRANZBERG, M., *Historia de la tecnología: la técnica en occidente desde la prehistoria a 1900*. Editorial G. Gili, Barcelona, 1981.
- LLORENS ARTIGAS, Josep, *Formulario y prácticas de cerámica*. Ediciones Omega S.A., Barcelona, 1992.
- MACKAY, Daniel, *L'Arquitectura Moderna a Barcelona, 1854-1939*. Edicions 62, Barcelona, 1989
- MADOZ, Pascual, *Barcelona*. Abaco Ediciones, Madrid, 1983. Edición facsimilar original de 1846.
- MANGANELLI DEL FÀ, Carlo y FABBRI, Bruno, "Indagini conoscitive sul materiale" en VACCARI, Maria Grazia, (Coord.), *La scultura in terracota, tecniche e conservazione*. Opificio delle Pietre Dure, Florencia, 1996. Págs. 123-130.
- MARTINELL, César, "Veinticinco años de arquitectura barcelonesa, 1908-1933" en *Barcelona Atracció*, (Barcelona), mayo de 1933, núm. 263, págs. 160-167.
- MARTÍNEZ JUSTICIA, María José, *Antología de textos sobre restauración*. Universidad de Jaén, Servicio de Publicaciones e Intercambio Científico, Jaén, 1996.
- MASSCHELEIN-KLEINER, L., *Les Solvants*. Institut Royal du Patrimoine Artistique (IRPA), Bruxelles, 1994.
- MESTRE i NOE, Francisco, *Biografia de D. Josep A. Santigosa i Vestraten, Escultor, metge i pintor*. Impremta Querol, Tortosa, 1923.
- MEYER, F.S., *Manual de ornamentación*. Gustavo Gili, México, 1995. 5ª edición.
- MIRALLES, Francesc, "L'època de les avantguardes, 1917-1970" en *Història de l'Art Català*. Edicions 62, Barcelona, 1983. Vol. VIII.
- MIRET, Octavio, "La exposición de Barcelona de 1929. El Palacio de Agricultura" en *Barcelona Atracció*, (Barcelona), VIII de 1927, núm. 194, págs. 252-255.
- "Los servicios municipales de Barcelona. La Enseñanza primaria" en *Barcelona Atracció*, (Barcelona), I de 1934, núm. 271, págs. 3-7.
- "Los modernos edificios escolares de Barcelona" en *Barcelona Atracció* (Barcelona), II de 1931, núm. 236, págs. 35-40.

- MONTANER i MARTORELL, Josep Maria, *La modernització de l'utilitatge mental de l'arquitectura a Catalunya (1714-1859)*. Institut d'Estudis Catalans, Arxius de la secció de ciències XCVI, Barcelona, 1990.
- *Barcelona ciudad y arquitectura*. Taschen, Colonia, 1997.
- MORA, Paolo y Laura y PHILIPPOT, Paul, *La Conservation des Peintres Murales*. Editrice Compositori, Bologna, 1977/Butterworths, Londres, 1986.
- MORAGAS i GALLISSÀ, Antoni de, *Rafael Solanic, exposició homenatge*. Barcelona, Juny-juliol de 1984. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Foment de les Arts Decoratives. Barcelona, 1984.
- MOUREY, William, *La conservation des antiquités métalliques, de la fouille au musée*. Laboratoire de Conservation, Restauration et Recherches Archéologiques. Draguignan, 1987.
- NAVAS, Teresa, "Les Arts Aplicades en la formulació de l'Arquitectura Modernista" en *El Modernisme*. Olimpiada Cultural, Lunweg, Barcelona, del 10-X-1990 al 13-I-1991. Vol I, págs. 269-276.
- NAVASCUÉS PALACIO, Pedro, "L'arquitectura catalana entre el 1808 i el 1888" en *Art de Catalunya, urbanisme, arquitectura civil i industrial*. Edicions Lisard, Barcelona, 1998.
- ORIAL, G., RIBOULET, G., "Technique de nettoyage de la statuaire monumentale par désincrustation photonique. Realisation d'un prototype mobile en Conservation of stone and Other Materials" en *Conservation of stone and other materials*. RILEM/UNESCO, París, 29 de julio a 1 de julio de 1993, págs. 542-549.
- ORTON, C., TYERS, P. y VINCE, A., *La cerámica en arqueología*. Crítica/Arqueología, Editorial Grijalbo Mondadori, Barcelona, 1997.
- OSSORIO Y BERNARD, M., *Galería biográfica de Artistas españoles del siglo XIX*. Ediciones Giner, Madrid, 1975.
- PADILLA LAPUENTE, José I. y VILA i CARABASA, Josep M., "Los oficios alfareros en la Barcelona de la Edad Media" en *Del rebost a la taula, Cocina y alimentación en la Barcelona gòtica*. Catálogo de la exposición del 15 de septiembre de 1994 al 15 de enero de 1995, Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Editorial Electa, Barcelona, 1994. Páginas 63-66.
- PANIAGUA, José Ramón, *Vocabulario básico de arquitectura*. Cuaderno Arte Cátedra, Madrid, 1993.
- PERÁN, Martí, SUÀREZ, Alicia i VIDAL, Mercè, *Noucentisme i Ciutat*. Editorial Electa, Barcelona, 1994.
- "El Noucentisme, un projecte de Modernitat" en VV.AA., *El Noucentisme, un projecte de Modernitat*. Generalitat de Catalunya, Enciclopèdia Catalana, Centre de Cultura Contemporània, Barcelona, 22-XII-1994 a 12-III-1995. Págs. 15-44.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, Julian y BALDRICH, Manuel, y otros, "La casa Provincial de Maternidad. Un siglo de existencia" en San Jorge (Barcelona), X de 1953, núm. 12.

- PI y ARIMÓN, Andrés Avelino, *Barcelona Antigua y Moderna*. Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, Barcelona, 1854. Vols. I y II.
- PITARCH, A. José y DALMASES BALANÁ Núria de, *Arte e industria en España, 1774-190*. Editorial Blume, Barcelona, 1982.
- PLANAS i ROSSELLÓ, Miquel, *L'escultura en argila: una experimentació de procediments escultòrics en materials ceràmics*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1997.
- PUIG ROVIRA, F.X., *Els Serra i la ceràmica d'art a Catalunya*. Editorial Selecta, Barcelona, 1978.
- RÀFOLS, J.F., *Modernismo y modernistas*. Editorial Destino, Barcelona, 1949.
- *Diccionario biografico Ràfols de artistas de cataluña, desde la época romana hasta nuestros días*. Editorial Millà, Barcelona, 1954.
  - "José Goday, Arquitecto de los grupos escolares de Barcelona" en *Cuadernos de Arquitectura*, (Barcelona), primer trimestre 1959, núm. 35, págs. 8-11.
  - "Una interpretación de la arquitectura noucentista" en *Artes plásticas*, IX-X de 1976, págs. 20-25.
- RIGALT, Luis, *Álbum enciclopédico-pintoresco de los industriales*. Litografía de la Unión, de Don Francisco Campaña, Rambla de Santa Mónica, número 10, Barcelona, 1859.
- ROGENT y PEDROSA, Francisco, *Arquitectura moderna de Barcelona*. Editorial Parera y Cía, Barcelona, 1897.
- ROHRER, Judith C., "Modernisme i neogòtic en l'Arquitectura" en *El Modernisme*. Olimpiada Cultural, Lunweg, Barcelona, del 10-X-1990 al 13-I-1991. Vol. I, pág. 323-333.
- ROIG DEULOFEU, Albert, *L'Obrador de ceràmica de l'Escaiola (Sabadell, Vallès Occidental)*. Ajuntament de Sabadell, 1997.
- ROS TORNER, Antonio, *La Ribera de Barcelona*. Gráficas Europeas, S.A., Barcelona, 1973.
- ROSELL, Jaume y SUBIRATS, Miquel, *La producció de calç ahir*. Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, Barcelona, 1987.
- ROSIER, Pascal, *Le Moulage*. Editorial Dessain et Tolra, París, 1990.
- ROVIRA GIMENO, Josep M^è, *Memòria renaixentista en l'arquitectura catalana (1920-1950)*. C.O.A.C, Comissió de Defensa del Patrimoni, Barcelona, 1983.
- RUIZ DE LACANAL RUIZ-MATEOS, M.D., *Conservadores y restauradores en la historia de la conservación y restauración de bienes culturales. Estudio del perfil y de la formación*. Gráficas Olimpia, Sevilla, 1994.
- RUIZ JIMÉNEZ, Miguel, *La epopeya del barro*. Granada, 1990.
- RUSKIN, John, *Las siete lámparas de la arquitectura*. Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1997.
- SACS, Joan, "L'arquitectura de terracuita" en la *Gasetta de les Arts*, (Barcelona), desembre 1929, págs. 206-211.
- SAGARRA i TRIAS, Ferran, *Barcelona, Ciutat de transició (1848-1868). El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1996.

- "Política urbanística i creixement urbà" en *Història de Barcelona, la Ciutat Industrial (1837-1897)*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1995. Vol. 6, págs. 219-258.
- SAMPERE FERRÀNDIZ, Emili, "Catalogación de los hornos de España y Portugal" en *Tecnología de la cocción cerámica desde la Antigüedad a nuestros días*. Asociación de Ceramología, Alicante, 1992, págs. 185-237.
- SÁNCHEZ LEDESMA, Andrés y GAYO GARCÍA, María Dolores, *Sistemes de neteja aplicats a pintures envernissades amb resines naturals*. Universitat de Barcelona, Especialitat de Restauració y Grup Tècnic, Associació Professional dels Conservadors-restauradors de Catalunya, Barcelona, curso del 19-21 de marzo de 1997.
- SELLÉS, Salvador, "El Palacio de la Ciudad en la Exposición de Barcelona" en *Su Finca*, (Barcelona), II de 1930, núm. 4, págs. 44-46.
- SHAW, Kenneth, *Ciencia para ceramista y esmaltadores*. Cuadernos del seminario de estudios Cerámicos de Sargadelos, núm. 6, Ediciones del Castro, Sargadelos, 1974.
- SOLÀ-MORALES, Ignasi de, *L'Exposició Internacional de Barcelona 1914-1929: Arquitectura i Ciutat*. Fira de Barcelona, Barcelona, 1985.
- "Noucentisme i arquitectura" en VV.AA., *Noucentisme i Ciutat*. Editorial Electa, Centre de Cultura Contemporània, Barcelona, 1994. Págs. 79-88.
- SOLÀ MORALES, Manuel de, RIBAS PIERA, Manuel i BOHIGAS, Oriol, *Adolf Florensa*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona, 1998.
- SUBIAS PUJADAS, Ma. Pia, *Pujol i Bausis, centre productor de ceràmica arquitectònica a Esplugues de Llobregat*. Ajuntament d'Esplugues, Àrea de promoció de la Ciutat, Esplugues de Llobregat, 1989.
- "La Rajoleta. La gènesi de la ceràmica modernista a Catalunya" en VIDAL i JANSÀ, Mercè (ed.), *Esplugues i el Modernisme, Patrimoni i Ciutat*. Miscel·lània I del Grup d'Estudis d'Esplugues. Esplugues, 2000, págs. 29-50.
- SUBIRACHS i BURGAYA, Judit, *L'escultura del segle XIX a Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994.
- "L'aproximació a l'escultura pública de Frederic Marès" en *La Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Miscel·lània dedicada al seu president, Excm. Sr. Frederic Marès i Deulovol, en el seu aniversari*. Barcelona, 1983.
- TAFUNELL SAMBOLA, Xavier, *La construcció de la Barcelona moderna, la indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1994.
- TATJER MIR, Mercè, *Burgueses, inquilinos y rentistas: mercado inmobiliario, propiedad y morfología en el centro histórico de Barcelona: la Barceloneta, 1753-1982*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1988.
- TARRAUBELLA, Xavier, *Urbanisme, arquitectura i construcció a Catalunya. Guia dels arxius i de fonts documentals*. Col·legi d'aparelladors i arquitectes tècnics de Barcelona, Garsineu Edicions, Barcelona, 1993.
- TARRÚS, Joan, "Duran i Reynals: clàssic i eclèctic" en *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, (Barcelona), 1982, núm. 150, págs. 31-49.

- "Los templos antiguos de Barcelona" en *Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, (Barcelona), 1932, Vol. XXVIII.
- VACCARI, Maria Grazia, (coord.), *La scultura in terracotta. Tecniche e conservazione*. Opificio delle Pietre Dure e Laboratori di restauro di Firenze, Firenze, 1996.
- VARELA, A., *Nociones físico-químicas de la cerámica y de las arcillas*. Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos, Ediciones del Castro, Sargadelos, 1972.
- VERRIÉ, Frederic-Pau, "l'art neoclàssic i romàntic. L'arquitectura" en FOLCH i TORRES, Joaquim (dir.), *l'Art Català*. Ed. Aymà, Barcelona, 1955-61, Vol. II, págs. 200-224.
- VIDAL i JANSÀ, Mercè (ed.), *Esplugues i el Modernisme, Patrimoni i Ciutat*. Miscel·lània I del Grup d'Estudis d'Esplugues. Esplugues, 2000.
- VILA, Pau, CASASSAS, Enric, *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*. Editorial Aedos, Barcelona, 1974.
- VILLEGAS SÁNCHEZ, R., VALE PARAPAR, J.F. Y ALCALDE MORENO, M., "Simulación de patologías observadas en monumentos. Efectos de los tratamientos de protección" en *I Congreso Internadional de rehabilitación del patrimonio arquitectónico y edificación*. Islas Canarias, 1992, págs. 191-196.
- VOLTES BOU, Pedro, *Notas sobre instituciones barcelonesas del siglo XIX*. Instituto municipal de Historia, Barcelona, 1976
- VV.AA., *El Noucentisme, un projecte de Modernitat*. Generalitat de Catalunya, Enciclopèdia Catalana, Centre de Cultura Contemporània, Barcelona, 22-XII-1994 a 12-III-1995.
- VV.AA., *Noucentisme i Ciutat*. Editorial Electa, Centre de Cultura Contemporània, Barcelona, 1994.
- VV.AA., *Americanos, Indianos. Arquitectura i urbanisme al Garraf, Penedès i Tarragonès (Baix Gaià). Segles XVIII-XX*. Biblioteca-Museu Balaguer, Vilanova i la Geltrú, març 1990.
- WITTKOWER, Rudolf, *La Escultura: procesos y principios*. Alianza Forma, Madrid, 1983.
- ZURITA, J., *Diccionario de la construcción*. Barcelona, 1955.